
OBRAZOVANJE I JAVNI INTERES: RAZGOVOR

ĐORĐE PAVIĆEVIĆ: Komentarisacu izlaganje Nenada Dimitrijevića. Nas dvojica imamo dugu istoriju, rekao bih, plodnog dijaloga. Nenadu će ovo što ću reći biti poznatije nego nekima drugima ovde. To se tiče njegovog sasvim ispravnog preobrtnja pitanja. Jedan moj bivši kolega je govorio za Sovjetski Savez da su se oni uvek pitali šta da se radi, a posle toga – ko je kriv? Nenad predlaže da prvo vidimo šta imamo kao nasleđe, da to preispitamo, ugradimo u sistem, i onda da vidimo šta da se radi, uključujući i to šta da se radi sa onim što nam je ostavljeno. Do te tačke se potpuno slažem sa njim. Međutim, postoje dve stvari koje bih nadalje problematizovao. Prvo je nametanje moralnog imperativa politici. Što se univerzalističkog morala tiče, onoga dakle što se može braniti određenim analitičkim razlozima, tu se potpuno slažem sa Nenadovim zaključcima. Ali se ne slažem sa merom u kojoj bi ti zaključci bili obavezujući u političkom smislu. Recimo u slučaju, kako se to na jednom mestu kaže, da takva politika ne doprinosi sreći, blagostanju, stabilnosti, demokratskoj tranziciji društva. Naprosto, kao što moral ima neki svoj imperativ i politika ima svoje imperATIVE. Ako ih prenebregnemo, možemo doći u situaciju da opet pitamo ko je kriv, zašto je došlo do nekog stanja stvari. U političkoj filozofiji je dugo vremena važno da moralne imperATIVE bezuslovno morate slediti, to je kantovska škola. Onda su došli, i sve ih je više, oni koji kažu – da, morate slediti moralne imperATIVE, ali tako da ne povredite i neke druge imperATIVE koji postoje unutar društvenog sistema. To su neki politički imperativi. Recimo, ako sledite moralne imperATIVE po svaku cenu, čak i ako to vodi ka destabilizaciji koja može imati katastrofalne posledice, očito prenebregavate političke imperATIVE. A to se, mislim, može dogoditi u Srbiji. Tu bih se vratio na kontekstualizaciju. Ako kao politički imperativ prihvatite moralni imperativ i sledite univerzalističke standarde, takva politička opcija

će izgubiti vlast i doći će neki možda još gori od onih zbog kojih se danas pozivamo na univerzalističke standarde, pa ćemo se stalno vrteti u krug.

Druga stvar, pored ovoga šta da se radi, tiče se načina na koji se to radi. Nenad predlaže neku vrstu privremenog liberalnog perfekcionizma. Dakle, dok ne postanete autonomni bićete pod nekom vrstom nadzora. To je poznato u teoriji. Imate, na primer, Rusoovog zakonodavca. Da bi neka zajednica bila demokratska i autonomna, da bi živela po vlastitim pravilima, kaže Ruso, mora imati eksternog zakonodavca koji nema nikakvo učešće u zajednici, ali tu zajednicu poznaje veoma dobro. U marksizmu je to bila diktatura proletarijata. Problem je kada govorimo o demokratiji u tranziciji. Uvek imate taj prelazni period u kome se na neki način ne poštuju standardi onoga što predlažete kao krajnji cilj društva.

114

I konačno, ovim ću zaokružiti, kada se sve to primeni na obrazovanje, u Srbiji zaista postoji veliki problem: kako da se predaje istorija i kako da se predaje tako teška istorija? I s tim u vezi, šta raditi s mitovima koje Srbi neguju o sebi? I sa tim što oni, Srbi, periodično nanose ogromnu štetu ljudima u svojoj okolini? To su vrlo osetljiva pitanja. Kako, na primer, predavati nekome o zločinima i to zločinima koje je počinio, recimo, nečiji otac. Imao sam studenta koji je bio prevodilac u Hagu. Tamo su prevodili prislušivane razgovore, i on kaže – slušam svog oca kako izdaje nekakva naređenja. To su vrlo osetljivi i dugotrajni procesi. Ako bismo napravili paralelu sa Nemačkom, mi smo danas otprilike u 1962. godini. Sve što se radilo u tom periodu, od kraja Drugog svetskog rata

do te '62, malo je doprinelo onome što je bilo konačno obračunavanje sa prošlošću u Nemačkoj. Neki drugi uzroci bili su značajniji u tom pogledu. Na kraju, morate postaviti moralno pitanje – da li obrazovanje mora da sledi neke univerzalne moralne imperativne? Odgovor je, naravno – da. A onda postavite političko pitanje – da li je obrazovanje javno dobro? Ako jeste javno dobro, šta se onda postiže sleđenjem tih imperativa i kako se to postiže? To su dileme koje imam u vezi sa Nenadovim izlaganjem, za koje znam da njemu nisu nepoznate.

NENAD DIMITRIJEVIĆ: Ja imam loše osećanje da ćemo prosto monopolisati razgovor oko nekih tema koje možda nisu centralne za ovu konferenciju. Vrlo, vrlo telegrafski, evo gde se Đorđe i ja razlikujemo, i to se opet možda vidi i kao teorijska razlika. Njemu je bliže ono što se zove politički liberalizam, meni je bliže ono što se zove komprehezivni liberalizam. Dakle, ja ne mogu da vidim kako se može definisati jasna razlika između temeljnih moralnih principa, koji upravljaju odnosima među ljudima, i političkih principa, kojima se rukovodi tzv. javna i politička sfera kada donosi obavezujuće političke odluke. Stvar je vrlo jednostavna: da li postoji kontinuitet ili diskontinuitet između moralnih i političkih principa na kojima funkcionišu, na primer, srpsko društvo? Đorđev argument je vrlo jak: postoje neki politički imperativi funkcionisanja društva i zajednice na osnovu kojih se naprosto moraju svakodnevno donositi nekakve obavezujuće političke odluke. Vi ste to mogli videti, ovo što sam ja pričao doista je izgledalo kao beznadežni moralizam kad se uporedi sa ovom gomilom konkretnih

problema o kojima je govorila Tinde: *šta sad ovaj priča o nekakvim moralnim principima; lako je tebi da pričaš kad ne znaš ništa o ovome o čemu je govorila Tinde, je l' da.* Problem je u tome što ja ne vidim kako se te dve stvari uopšte mogu razdvojiti.

Kako izgleda, i to je nadovezivanje na drugi argument koji je Đorđe izneo, naime, kako to izgleda kada bismo te moralne principe pokušali dovesti na nivo politike? Mi to ne znamo, ali znamo kako izgleda kada se jedna vlast u kontinuitetu ponaša suprotno temeljnim principima ljudskosti. To je ono što mi imamo kao kontinuitet i to empirijski možemo pokazati. Od '87. godine do danas nijedan temeljni princip, nijedna temeljna vrednost ljudskog života nije preživela, bila je pogazena u ovoj zajednici. Ništa se na tom planu nije popravilo nakon 2000. godine i vi danas imate predsednika države i vi imate premijera koji su to što jesu u moralnom pogledu. I to je moj problem sa političkim realizmom: šta to znači da imate premijera i predsednika koji su do juče podržavali ratne zločine? I to je sad politički realizam? Pa, ja takav politički realizam ne mogu da prihvatim. Šta je alternativa? Mi ne znamo šta je alternativa, jer nikad nismo probali. Zar je toliko teško reći – pa, ta deca u Sarajevu, kojih je, ja to stalno ponavljam, ja ću to stalno ponavljati, 10 hiljada dece je pobijeno, a koliko ih je povređeno – je li teško reći da to nije trebalo uraditi? Realno politički? A mi smo probali razne vrste političkog realizma u ovoj zemlji i najbolja je bila ona koju je oteotvoravao Zoran Đinđić. On je ubijen zato što je forsirao određenu ideju političkog realizma. Oni koji su ga ubili su tu pročitali neki politički moralizam u tom političkom realizmu i zato su

ga ubili. Naravno, ubili su ga oni koji su ostali iz prošlog vremena.

Ja nemam odgovore, znate, na to. Naravno, nemačka priča, ja se slažem sa Đorđem, iznimno je komplikovana i mi smo skloni da je čitamo kroz faze. Oni su prvo ćutali jer nisu mogli da se suoče, pa je onda došlo neko novo vreme, pa su onda počeli polako da se otvaraju. Ne, Dejan je uredio svojevremeno, dok je još radio u drugoj izdavačkoj kući, jednu vrlo važnu knjigu koja se zvala *Niko nije oslobođen od istorije*, koju je napisao Helmut Dubil. Ta knjiga pokazuje koliko su ti procesi bolni i teški i koliko se njima, i tu se ja potpuno slažem sa Đorđem, u suštini ne može upravljati. Jednom kada otvorite Pandorinu kutiju vi ne znate šta će biti. Međutim, ima jedan momenat, protok vremena ništa ne pomaže. Protok vremena apsolutno ništa ne pomaže, ne čini nas racionalnijim, rane ne zarastaju, žrtve ne pate manje, kao ni njihovi naslednici. Otiđite danas u Sarajevo i razgovarajte sa ljudima, pa ćete videti. Protok vremena nam ne donosi ništa pozitivno, mi nešto moramo da uradimo. Možda doista ne treba da to prenosimo na ravan politike, ali onda ćete imati Dačića i Nikolića i možete se pretvarati da su oni demokratski izabrani političari.

IVANA SPASIĆ: Ja bih samo da problematizujem, pošto nemam direktna pitanja ni za koga od izlagača, nego imam neke upitanosti, neke dileme koje su mi se iskristalisale slušajući o čemu smo govorili od jutros i čitajući materijale, tematski blok koji je vrlo znalčki napravljen u časopisu *Reč* o obrazovanju i knjige koje je objavila Fabrika knjiga. Dakle, jedna od njih je već bila sada na dnevnom redu, i to je to pitanje

napetosti između, s jedne strane, vrednosti i ciljeva, s kojima bih se ja kao građanka složila, obrazovanja za demokratiju u širem smislu i ovom užem smislu, prerade neposredne prošlosti i suočavanja sa zločinima, o čemu je govorio Nenad Dimitrijević; dok s druge strane imamo neke, kako se to kaže, primenljivosti u stvarnom obrazovnom sistemu. I moram da priznam da i dalje nisam od Nenada čula tačno ko bi to radio, ali da se ne vraćam, mislim da je vrlo interesantna diskusija bila na tu temu. Izneću druge svoje dve pitanosti.

Jedna se tiče ovog pitanja uključivanja, mislim da je Tinde Kovač Cerović to na jednom mestu rekla, a i inače se zalaže za to, i sa time se takođe slažem, da se u javnu debatu o obrazovanju koja je neophodna moraju uključivati što širi krugovi aktera, što različitijih aktera. Međutim, ja opet to ne mogu da posmatram samo kao teorijsko, ni kao političko pitanje, nego iz ove žablje perspektive građanina, da kažem, i majke školske dece. Ženama je uvek na raspolaganju taj jeftin izraz, da kažemo 'ja kao majka'. Dakle, ja kao majka dece koja su u školskom sistemu posle 2000, gledajući kakva je škola, ja nisam sigurna da želim da se što više aktera uključi. Ono što vidim da se roditelji uključuju, ja mislim da su oni gori od školskih vlasti, oni sa kojima ja imam posla, ono što oni traže je nešto sa čime se ja ne slažem. Opet je pitanje gde ćemo mi tu debatu, svoju mikro debatu da izvedemo. Uglavnom se to svodi ili na najogoljenije promovisanje interesa ili pseudointeresa sopstvenog deteta, popravljanje dvojke na četvorku, a može i peticu, ucenjivanje, prećenje, proglašavanje nastavnika za po definiciji apriorno korumpirane, nesposobne itd. Nastavni-

ci onda odgovaraju onako kako mogu, kako ko može.

Stalno se borim protiv tog jeftinog, olakog pesimizma kako ništa ne valja, ne valja država, ne valjaju nastavnici, ne valja narod. Naravno da ne valja, ali to nije odgovor na naše probleme i ako smo već došli ovde, takvo razmišljanje nas neće daleko odvesti. Ali mi se stalno istovremeno i nameće to spuštanje na zemlju, dakle, da uključivanje, ali ne znamo ko će se uključiti, ne znamo šta će taj neko tražiti i ne znamo šta će biti ishod te uključenosti. Pri čemu se ne zalažem za isključivanje, dakako, ali ja mislim da u mom kraju je veoma aktivna lokalna crkva, ja ne bih baš bila srećna da se ona još više uključuje u rad škole u koju moje dete ide. Neki drugi roditelji bi to voleli, dakle, gde ćemo se naći, na kom terenu zajedničkom ćemo se naći.

Treća zapitanost je opet neka vrsta napetosti ili dileme. S jedne strane imamo školu kao sistem, govorim pre svega o školi, obrazovnom sistemu u Srbiji. Svaka institucija ima svoja pravila, svoju tradiciju, svoje navike, svoje pravilnike, statute i zakone po kojima radi, to je neophodno. Dakle, institucija kao nešto što je uvek donekle birokratizovano, standardizovano, pa onda i pomalo tromo, pomalo i kruto. Tinde je nama ostalima koji ne znamo vrlo korisno ukazala na to kako takav sistem reaguje na neophodne promene i inovacije kada je reč o uključivanju romske dece. Ali ta tromost i krutost ima i širi domašaj. S druge strane, želeli bismo, dakle, da ta škola bude fleksibilnija, otvorenija za inicijativu, inovaciju, uvažavanje razlike i individualni, u većoj meri individualizovani, pristup svakom detetu. Pre svega go-

vorim o nižim nivoima obrazovanja. Moj stariji sin je sjajno prošao kroz školu, bio je prirodno talentovan za školu. Moj mlađi sin jako loše prolazi kroz školu zato što nije talentovan za školu. Škola ništa ne čini ni jednom ni drugom. Onaj prvi bi bio ja mislim onaj poslednji sa Tindine prezentacije, onaj mali što i sluša i zapamtio je, a možda će i da koristi, a ovaj drugi je otpao odmah, samo je bio prisutan. Niko se nije nikad potrudio da do njega dopre. Ja opet ne mogu da kažem da su nastavnici krivi za to, ne ide mi se u školu da ih napadam, nego radimo kod kuće sa njime sve ono što on u školi ne čuje.

Dakle, s jedne strane, sasvim mi je jasno, i kao građanki i kao sociologu, da su institucije sa svom svojom birokratijom važne za stabilnost jednog društva i važni su baš kao i školski, i javni i državni sistem. Važni su zato što deci usađuju neku vrstu, po mom osećaju, po mojoj interpretaciji, neku vrstu navike jednakosti. Ako idete u državnu školu u jednom centralizovanom sistemu vi dobijate poruku da ste jedan pripadnik nekakvog korpusa budućih građana, da ostavimo sadržaj po strani. Dakle, standardizovanost jeste važna, reprodukcija jeste važna, kontinuitet jeste važan, ali šta ćemo sa individualnim razlikama? Čini mi se da je ono što je trenutno u Srbiji jedino dostupno kao individualizovani pristup to da dete ispišete iz državne i upišete ga u privatnu školu. Dakle, kako sprečiti da u ovim konkretnim uslovima postsocijalističkog polukapitalizma ili ne znam već kako bismo taj hibridni društveno-ekonomsko-politički sistem nazvali jedino rešenje za pribavljanje vašem detetu ili nekom detetu individualizovanijeg pristupa bude to da repro-

dukujete privilegiju. Dakle, ako imate pare vi ćete ga poslati u neku školu gde se plaća, pa će onda nastavnici kao njemu posvetiti više pažnje. Meni po svemu što čujem o privatnim školama, naravno govorim onako tipizovano i u proseku, ni to nije neko rešenje, da se tamo opet samo reprodukuje privilegija, da se isto tako ne dobija individualizovani pristup razvojnim potrebama svakog deteta kao ličnosti, kao što je ovde pominjano. Dakle, to su pitanja koja mi se nameću s ovim mojim različitim identitetima.

DEJAN ILIĆ: Ja bih se takođe osvrnuo na Tindino izlaganje. Vi ste govorili o tome kako sistem pruža otpor vlastitom menjanju. Mene sad tu zanima da li postoji neki vrednosni temelj za taj sistem. Da li taj sistem funkcioniše samo kao sistem koji je naprosto vrednosno neutralan, ali je trom, spor, ljudi su lenji, neće da rade, ili ipak postoji jedna vrednosna matrica na osnovu koje taj sistem u stvari vrlo ciljano diskriminiše jedne i ne dozvoljava pristup jednima, a čuva privilegije drugima?

TINDE KOVAČ CERVIĆ: Ja bih se prvo uključila u prethodnu diskusiju samo sa još jednim pitanjem, možda možemo i da ga ostavimo otvorenim, ali to pitanje mi se pojavljivalo 20 godina. I nisam sigurna i dalje kako bih odgovorila. Pitanje je da li obrazovanje treba da iskorači ispred društva. S jedne strane, da, treba, zato što se to odnosi na budućnost. Ali ako pomislite na subjekte obrazovanja: zašto bi deca bila izložena situaciji u kojoj njihovi roditelji ne umeju da se snađu. Zašto bi učenici prednjačili? Zašto oni treba da unesu u svoje porodice ili u svoju zajednicu, na ulicu, vrednosti koje ta ulica nije

uspela da reguliše, koje odrasli nisu uspeli da regulišu, koje mediji nisu uspeli da regulišu, koje fakulteti nisu uspeli da regulišu? Evo, jedan konkretan primer: pitanje istorije. Kako treba nastavnik da predaje, i šta treba da bude u udžbeniku? To se tek na tom nivou pojavi kao pitanje, a ne pojavi se prethodno šta je to što istoričari među sobom misle. Bila je neka epizoda, neki skandal sa nekim udžbenikom istorije. Ja naprosto ne mislim da je to tema koja treba da se tiče škola, izdavača itd. To se tiče, koji to beše, IV sprat, V sprat Filozofskog fakulteta, odseka za istoriju. Ti ljudi nisu prelazili iz jednog kabineta u drugi i nisu seli da se dogovore. E, dakle, u tom smislu, prosto imam jednu dilemu. Ja jesam za jedno vrlo progresivno obrazovanje, isprobavanje svih mogućih modaliteta. Ali postoji ta etička dilema: da li je to u redu da deca uhvate za ruku svoje roditelje ili je društvo nešto još trebalo da uradi da baš ne mora od dece da pravi armiju onih koji će da nas uvedu u novo društvo.

O roditeljima: prvi put kad smo pominjali roditelje 2001. i njihovo uključivanje, utisak i reakcija koju smo dobili od pametnih, obrazovanih roditelja je upravo ovo. Ljudi moji, kakvih sve roditelja ima i šta će nam to da se još i oni uključe. Nastavnici su barem obrazovani, a za roditelja znamo, oni prate stepen populacione neobrazovanosti. I ja, naravno, razumem tu muku, ali mislim da je važno da se malo složenije o tome misli. I istraživanja pokazuju da u našem društvu ne postoji nešto što prevazilazi tu vrstu bojazni. U našem društvu mi nemamo neku vrstu roditeljskog saveta koji je van škole, kod nas su roditelji nužno instrumentalizovani samo u školskom okruženju i samo u onoj školi u ko-

joj su njihova deca. I to stvara vrlo komplikovanu situaciju za roditelje, u kojoj, s jedne strane, oni koji nisu dovoljno reflektivni insistiraju na dobrobiti sopstvenog deteta, a oni koji su više reflektivni čute i izvlače se iz tih tela da ne bi bili u neprijatnoj poziciji. Tako da ste potpuno u pravu, to jeste situacija. Međutim, zaboravljamo da postoje odlični mehanizmi koji bi mogli da nadomeste tu vrstu nedostatka tako da se roditelji zbilja bave temama iz obrazovanja. Naravno, neće se desiti da vam nahrli stotine i stotine roditelja zato što je to ipak ozbiljan angažman. Ali na opštinskom nivou, recimo, možemo imati opštinski savet roditelja koji iz roditeljskog ugla može da tretira sve teme koje se odnose na obrazovanje i reaguje u vezi sa problemom u nekoj od škola. Znači, roditelj čije je dete u jednoj školi može da reaguje u vezi sa nečim u drugoj školi, može da pomogne roditeljima dece u drugoj školi da prevaziđu probleme u vezi sa kojima bi bio u nekoj vrsti konflikta interesa da je reč o njegovom detetu. Mi takva tela nemamo, pa je Fond za otvoreno društvo sada finansirao jednu akciju uspostavljanja takvih odbora u nekih pet opština, uz podršku, davanje stručnih znanja i onog što je neophodno da roditelji ne bi mogli da budu baš jednostavno izmanipulisani. Na to sam mislila, na takvo uključivanje roditelja, jer znamo da ovo dosadašnje uključivanje, gde su roditelji isključivo u školskim odborima ili u školskim savetima roditelja ima ogromne manjkavosti. Pošto ih to vezuje samo za određenu školu, oni nemaju komparativnu perspektivu.

I konačno, individualni pristup, kako to osigurati. Jasno je da naša škola jeste bila takva da traži idealnog učenika i da se za tog idealnog

učenika zna po kakvim parametrima treba da se ponaša. I onda, ako se neko razlikuje, to je problem. Ali mislim da to takođe nije nešto što se ne može prevazići. Treba programe drugačije koncipirati. Programe ne treba koncipirati kao predavanje koje se izgovori i onda se traži da se to reprodukuje, jer onda stvarno imate problem. Programe treba koncipirati tako da imate postavljene ciljeve koje na nedeljnoj, mesečnoj, kakvoj god osnovi, želite da deca postignu. Nastavnik pomaže da deca postignu te ciljeve putem raznih aktivnosti. To je moderni nastavnik, to je uloga modernog nastavnika i onda je to tema pedagogije i nastavnih metoda kako da se do toga dođe. Ja vidim vaš pogled koji...

IVANA SPASIĆ: Zamišljam nesrećne nastavnike koji su stvarno...

TINDE KOVAČ CERVIĆ: Svi nastavnici u dobrim školama u mnogim zemljama su obučeni da to rade. Naši nastavnici su nesrećni zato što ih niko nije naučio, i tu jeste u pravu.

IVANA SPASIĆ: I zato što mnogi imaju ogromna odeljenja, pa škole, recimo prokišnjavaju, pa onda...

TINDE KOVAČ CERVIĆ: Mislim da mi možemo lako da zaključimo da se to ne može i hajmo svi u privatne škole. Ali, rekla bih da to o čemu ja govorim jesu realistični, relevantni zahtevi i zadaci koje škola i nastavnici moraju da zadovolje, jer nema alternative. A praksa je poznata, zna se na koji način se to radi, zna se da vi ne smete da ostavite nastavnika da završi fakultet a da ima, šta ja znam, jedva jedan predmet pe-

dagogije. To nije osoba koja će moći ovu malo složeniju stvar da radi. To je profesija, a mi smo ignorisali to. A upravo sam time zaključila, mi smo ignorisali temu nastavničke profesije, nastavnika kao profesionalca za učenje, a ne za predmet, za učenje i stvaranje situacije učenja. I to je ono što roditelji osećaju i to je ono što deca osećaju i ja ne znam dokle treba još da osećaju to da bi se to promenilo.

Što se vrednosne matrice tiče, ja mislim da je reč više o neznanju, više o tom nedostatku kapaciteta. Izvinjavam se nastavnicima koji sedite, to ne važi za svakog nastavnika, ali u osnovi nastavnici nisu dovoljno opremljeni za to da primete situacije u kojima su oni izvor stvaranja neke diskriminatorne situacije, nisu dovoljno reflektivni da mogu da prate šta se to dešava. Ali onda kada krenete u tom pravcu i kad ih lepo uvedete u to, kad im skrenete pažnju, kad im izgradite pozitivno očekivanje, kad dobiju pozitivan odgovor, to vam je isto kao što je i učenje kod dece jedan proces koji se može podržati i lepo voditi. Onda imate fantastičan rezultat, onda oni kreću. Naravno, ako ne znaju, u neznanju su stereotipi jači. Ali ako priđete bliže i ako steknete veštinu, gube se i stereotipi. Tako da ja mislim da to nije ili-ili pitanje, nego je to nešto sa čim se može nositi i što se može popraviti.

ANA KOLARIĆ: Hvala, Tinde, za ovo iscrpno objašnjenje. Ja ću sad vratiti celu priču na humanističke nauke iz raznih razloga. Ako ništa drugo i ponajviše zato što verujem da je humanistika važan prostor za formiranje vrednosti, za preispitivanje vrednosti, vrednosnih sistema, za subverzivne činove, koliko i za represivne činove, te želim da pitam vrlo kratko Predraga

Brebanovića da nam kaže na koji su način, ako su uopšte, rasprave o književnim kanonima i kulturnim ratovima imale uticaj i kako su se odrazile na proučavanje i predavanje nastave književnosti u Srbiji.

120 PREDRAG BREBANOVIĆ: Kada je reč o genezi tih kulturalnih ratova, sukoba oko kanona i slično, kao što sam i u izlaganju rekao, ta geneza je vezana za neke nove metodologije, za novi istorizam, za feminističku kritiku, postkolonijalnu kritiku. Za čitav niz novih orijentacija koje su se kod nas pojavljivale sa određenim zakašnjenjem, i to zakašnjenje je recimo decenijsko ili dvodecenijsko. I pojavljivale su se na jedan karakterističan način, koji je naravno posledica naših lokalnih specifičnosti. Međutim, ključna razlika i ključna činjenica koja je obeležila prisustvo tih rasprava je to što su se one odvijale u jednom za nas karakterističnom periodu, i u tom smislu bih se setio one godine koju smo u izlaganju pomenuli i Nenad i ja, to je 1987. godina. Dakle, to je godina kada se pojavljuju knjige koje su na neki način ogledalo tih kulturalnih ratova, a svi znamo šta se 1987. godine desilo kod nas. Dakle, trebalo je da se kulturalni ratovi kod nas po nekoj logici istorijskog zbivanja odvijaju nakon ratova koji su se već desili. I to je onda te kulturalne ratove učinilo u izvesnom smislu besmislenim. Dakle, kada su se određeni stručnjaci u Americi izjašnjavali protiv tog čikaškog modela koji je počivao na velikim knjigama, onda su oni govorili – mi ne želimo da povodom knjiga proživamo krv, da vodimo žučne rasprave o knjigama, to ne vodi ničemu. Kod nas se te rasprave o knjigama na tako žučan način nisu možda mogle ni javiti, jer je krv već bila prolivena, jer se, dakle, već pravi rat desio. Tako da ono što smo dobili kao neki oblik kulturalnog rata, to je, s jedne strane, bio metodološki sukob u okviru nekakve lokalne stručne zajednice koja je, ako smem tako da kažem, relativno zaostala; a s druge strane, ova vrsta debate, najčešće pritajene, prećutne, ali vrlo žestoke o kojoj u stvari najviše govori Nenad. Zato mislim da je priča o kulturalnim ratovima ovde vrlo specifična, što je posledica odlika nekakvog lokalnog, kako bi to Burdije rekao, polja.